

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ БЮДЖЕТНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Статтю присвячено теоретико-прикладним аспектам розвитку бюджетних правовідносин; проаналізовано модель виникнення, зміни та припинення бюджетних правовідносин.

Стаття посвячена теоретико-прикладним аспектам розвитку бюджетних правоотношений; проаналізована модель возникновения, изменения и прекращения бюджетных правоотношений.

The article is devoted to theoretic and applied problems of the development to budget legal relations; it is an analysis of the arising, failing and breaking off to budget legal relations.

Ключові слова: бюджет, бюджетні правовідносини, виникнення, зміна та припинення бюджетних правовідносин, розвиток бюджетних правовідносин, суб'єкт, юридичний факт.

Розвиток бюджетних правовідносин можна визначати у трьох аспектах: як видовий розвиток, у процесі якого і відбувається послідовна зміна простих бюджетних правовідносин; як міжвидовий розвиток, і в такому розумінні відбувається видова зміна бюджетних правовідносин; як зовнішній розвиток, коли бюджетні правовідносини трансформуються в інші галузеві правовідносини. Розглядаючи у такому значенні поняття „розвиток бюджетних правовідносин“, маємо на увазі його сучасний стан, його реальність, що є вузьким розумінням цього поняття (сучасний стан розвитку бюджетних правовідносин). Але разом з тим можна говорити й про майбутній стан бюджетних правовідносин, їх стратегію, перспективи та напрями вдосконалення, що буде їх широким розумінням (перспективи розвитку бюджетних правовідносин). Ураховуючи зазначене вище, з'ясуємо сутність розвитку бюджетних правовідносин у вузькому розумінні.

У бюджетному праві питання розвитку бюджетних правовідносин поки що залишаються поза увагою науковців, хоча окремих їх аспектів торкалися у своїх працях Л. К. Воронова, М. В. Карасьова, Ю. О. Крохіна, П. С. Пацурківський та інші. Саме у працях цих науковців закладено теоретичні засади для подальших наукових досліджень правової природи розвитку бюджетних правовідносин.

Метою цієї статті є дослідження стадій розвитку бюджетних правовідносин, виявлення їх

особливостей залежно від виду бюджетних правовідносин, а також здійснення лінгвістично-правового аналізу термінології.

Першою стадією розвитку бюджетних правовідносин є їх виникнення. Виникнення - це стан за значенням „зароджуючись, стати дійсним, існуючим" [1, с. 102]. Виникнення бюджетних правовідносин передбачає відомий попередній рівень розвитку суспільних відносин, оскільки правове регулювання виходить не від абстрактного „нуля", а від певного наявного рівня розвитку до іншого, більш високого. Поставити суспільні відносини на цей вихідний рівень і є, на думку С. С. Алексєєва, завданням юридичних фактів [2, с. 280]. Після виведення суспільних відносин на відповідний рівень, що відбувається за наявності юридичних фактів, починає працювати механізм реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, унаслідок чого між суб'єктами встановлюється правовий зв'язок, що і визначає бюджетні правовідносини. Виникнення бюджетних правовідносин є початковою стадією їх розвитку, що відбувається за певних обставин, основними серед яких є зовнішні, які набувають значення юридичних фактів через правові наслідки, які бюджетне законодавство пов'язує з їх настанням. Бюджетним законодавством не завжди встановлюються такі обставини, зокрема постає питання щодо моменту виникнення правовідносин з підготовки бюджетних запитів. Аналізуючи ч. 1 ст. 34 БК України, можна дійти

висновку, що головні розпорядники бюджетних коштів починають їх готувати після доведення до них Інструкції з підготовки бюджетних запитів, натомість не вказано строк або іншу обставину, коли Міністерство фінансів України має їх розробити й довести. Необхідно враховувати, як зазначає М. П. Кучерявенко, що навіть у тих випадках, коли законом покладаються певні обов'язки чи надаються права суб'єктам правовідносин без будь-яких юридичних підстав, не виключається обов'язковість наявності юридичного факту як підстави виникнення правовідносин. У цьому випадку завжди існує певний факт, з яким законодавець пов'язує виникнення прав та обов'язків [3, с. 480].

Для простих бюджетних правовідносин виникнення полягає у встановленні правового зв'язку між суб'єктами, унаслідок чого відбувається взаємна реалізація суб'єктивного бюджетного правообов'язку кожним із суб'єктів або одним суб'єктом права, а іншим - обов'язку. Виникають складні бюджетні правовідносини завдяки здійсненню простих, які визначаються як первинні прості правовідносини в системі складних бюджетних правовідносин. Без їх здійснення не можуть відбуватися складні регулятивні бюджетні правовідносини, натомість можуть виникнути охоронні бюджетні або інші правовідносини.

Виникнення бюджетних правовідносин можна представити у вигляді ланцюга: визнання обставини правоустановчим юридичним фактом - наявність фактичної обставини - установлення правового зв'язку між суб'єктами бюджетного права - трансформація суб'єктів бюджетного права у суб'єктів бюджетних правовідносин - реалізація суб'єктивного бюджетного права й обов'язку (правообов'язку).

Другою стадією розвитку складних бюджетних правовідносин є їх зміна. Така зміна може бути одиночною або послідовним ланцюгом змін простих правовідносин шляхом їх здійснення, що пов'язано з розвитком складних бюджетних правовідносин та перетворенням їх змісту. Така зміна може відбутися і як зміна в межах складних видових бюджетних правовідносин, і як видова зміна бюджетних правовідносин. Хоча видова зміна бюджетних правовідносин проходить шляхом припинення одного їх виду і виникнення іншого, але в межах бюджетних правовідносин у цілому таку зміну можна розглядати як видову. Зміна правовідносин відбувається внаслідок різних підстав, визначених бюджетно-правовими нормами, якими можуть бути, зокрема, правомірні та неправомірні дії, події, індивідуальні

бюджетно-правові акти тощо та інші правозмінюючі юридичні факти.

З погляду лінгвістики термін „зміна” означає: „1. Перехід, перетворення чого-небудь (перев. стану, руху, ознаки властивості і т. ін.) у щось якісно інше; змінювання. 2. Заміна кого-, чого- небудь чимось іншим” [1, с. 373]. Ураховуючи таке лінгвістичне значення цього терміна, його краще використовувати для позначення внутрішньовидового розвитку бюджетних правовідносин. У випадку видової зміни бюджетних правовідносин, на нашу думку, потрібно вживати термін „трансформація бюджетних правовідносин”, оскільки саме термін „трансформація” означає „зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т. ін. чого-небудь” [1, с. 1263].

На стадії виконання бюджету бюджетні правовідносини існують як правовідносини виконання бюджету у своїх різновидах: бюджетно-формуючі, бюджеторозподільні або бюджетні трансфертні правовідносини. Суб'єкти цих правовідносин спрямовують свої дії на виконання правових норм, що містяться в актах про бюджет. Ці норми є одночасно і уповноважувальними, і зобов'язальними, оскільки надають правообов'язок отримувати кошти зі встановлених джерел у визначеному обсязі, а також правообов'язок витратити отримані бюджетні кошти на визначені напрями бюджетного фінансування у встановленому обсязі. Якщо суб'єкти дотримуються встановлених приписів матеріальних бюджетно-правових норм, то регулятивні бюджетні правовідносини, а точніше - правовідносини виконання бюджету, розвиваються у визначеному актом про бюджет напрямі. Коли, наприклад, у процесі виконання бюджету за видатками відбувається факт нецільового використання бюджетних коштів, то правовідносини виконання бюджету трансформуються в охоронні бюджетні правовідносини, які розвиваються за схемою: бюджетні деліктні правовідносини - бюджетні правовідносини провадження - бюджетні правовідносини відповідальності. Разом з тим імовірно є повна чи часткова трансформація правовідносин виконання бюджету в охоронні, що спостерігаємо на наступному.

Передумовами виникнення правовідносин виконання бюджету є бюджетно-правові норми, що встановлюють повноваження розпорядника бюджетних коштів. Такими є, зокрема, повноваження на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань, здійснення видатків. Розпорядники бюджетних коштів беруть бюджетні зобов'язання та здійснюють видатки лише в межах бюджетних асигнувань, визнач

них кошторисом, та несуть відповідальність за управління бюджетними асигнуваннями й здійснення контролю за виконанням процедур і вимог, установлених Бюджетним кодексом України.

Нецільове використання бюджетних коштів розпорядником є бюджетним правопорушенням, унаслідок здійснення якого відбувається видова зміна бюджетних правовідносин. Передумовами такої зміни є бюджетно-правові норми, які визначають нецільове використання бюджетних коштів як бюджетне правопорушення і покладають на суб'єктів бюджетних правовідносин додаткові права й обов'язки. Юридичним фактом видової зміни бюджетних правовідносин є бюджетне правопорушення. Юридичний факт, що змінює бюджетні правовідносини, стосується як суб'єктів - з'являється новий уповноважений суб'єкт в особі органу чи посадової особи, так і об'єкта бюджетних правовідносин.

У зобов'язаного суб'єкта (правопорушника) виникають додаткові нові обов'язки, зокрема зазначити тимчасових обмежень правосуб'єктності, які мають матеріальні наслідки - призупинення бюджетних асигнувань в обсязі, що дорівнює 50 відсоткам асигнувань, затверджених у плані асигнувань розпорядника бюджетних коштів. Правовідносини виконання бюджету не припиняються, а лише змінюються за об'єктом, який зазнає кількісних змін на встановлений строк, але при цьому не змінюється асигнування на оплату праці, нарахування на заробітну плату та трансферти населенню, тобто відбувається кількісна зміна частини об'єкта. Отже, правовідносини, об'єктом яких є видатки бюджету на оплату праці із нарахуваннями та трансферти населенню, а також асигнування зі спеціального фонду бюджету, залишаються регулятивними, не змінюються і розвиваються згідно зі встановленою бюджетно-правовою моделлю. Що стосується інших бюджетних правовідносин виконання бюджету, то їх об'єкт, не змінюючись якісно, зазнає тимчасових кількісних змін в обсязі зменшення на 50 відсотків.

Розпорядження про призупинення бюджетних асигнувань є підставою внесення змін до помісячного розпису асигнувань загального фонду бюджету (плану асигнувань із загального фонду бюджету відповідного розпорядника бюджетних коштів) шляхом перенесення бюджетних асигнувань на наступні періоди. Після зазнання стягнення (заходу) і відновлення дії бюджетних асигнувань відбуваються зміни правовідносин виконання бюджету внаслідок зміни об'єкта цих правовідносин, спочатку відновлення дії бю

джетних асигнувань (приведення об'єкта правовідносин у стан, що існував до бюджетного правопорушення), а потім його збільшення за рахунок перенесених бюджетних асигнувань, що були змінені. Правозмінюючими юридичними фактами є індивідуальні бюджетно-правові акти (зміни до помісячного розпису асигнувань загального фонду бюджету, зміни до плану асигнувань із загального фонду бюджету розпорядника бюджетних коштів) та події (1 число місяця, наступного за датою прийняття розпорядження).

Наведені міркування дають підстави вести мову про внутрішньовидові зміни бюджетних правовідносин, що відбуваються внаслідок зміни їх об'єкта. При цьому частина правовідносин виконання бюджету не змінюється, а частина трансформується в інші види бюджетних правовідносин із наступним поверненням до регулятивних правовідносин.

Отже, є підстави говорити про кількісну зміну об'єкта бюджетних правовідносин у процесі їх розвитку. Такий розвиток пов'язаний з безпосереднім впливом на бюджетні кошти (об'єкт), коли у процесі розвитку правовідносин виконання бюджету не змінюється суб'єктний склад цих правовідносин. Їх розвиток пов'язаний з виникненням інших видів бюджетних правовідносин, без яких не може відбутися зміна „основних” правовідносин. Викликає науковий інтерес модель зміни бюджетних правовідносин унаслідок кількісних змін виконання закону про Державний бюджет України за доходами. За підсумками трьох кварталів виконання державного бюджету у разі перевищення показників доходів, урахованих у розписі державного бюджету на відповідний період, більш ніж на 15 відсотків вносяться зміни до закону про Державний бюджет України. Юридичним фактом внесення змін до видатків бюджету є факт перевиконання дохідної частини Державного бюджету України. У бюджетотворюючих правовідносинах відбуваються кількісні зміни об'єкта цих правовідносин, які є юридичним фактом виникнення нормотворчих бюджетних правовідносин, об'єктом яких є закон про внесення змін до закону про Державний бюджет. Такий закон змінює повноваження суб'єктів бюджеторозподільних правовідносин щодо бюджетних видатків (розподіл і виділення „збільшеного” об'єкта цих правовідносин). Закон про внесення змін є передумовою внутрішньовидової зміни правовідносин виконання бюджету, а юридичним складом - дата набуття законом чинності, внесення змін до кошторису тощо.

Зміна правовідносин виконання бюджету від-

бувається завдяки розвитку „додаткових" нормотворчих бюджетних правовідносин на стадії виконання бюджету, при цьому модель розвитку бюджетних правовідносин буде наступною. Кількісна зміна об'єкта бюджетоформуючих правовідносин є юридичним фактом виникнення нормотворчих бюджетних правовідносин. Об'єкт нормотворчих бюджетних правовідносин (закон про внесення змін до закону про Державний бюджет України) є передумовою зміни правовідносин виконання бюджету, юридичним фактом такої зміни є встановлена законом подія. Після настання юридичного факту відбувається зміна бюджеторозподільних правовідносин, унаслідок кількісної зміни об'єкта цих правовідносин за тих самих суб'єктів. Такий розвиток бюджетних правовідносин має „кількісний" характер, не змінює якості правового зв'язку, але охоплює значний обсяг правових зв'язків і відображається на наступному розвитку правовідносин. Отже, зміна бюджеторозподільних правовідносин зумовлюється кількісними змінами об'єкта бюджетоформуючих правовідносин унаслідок розвитку нормотворчих бюджетних правовідносин на стадії виконання бюджету, без яких не може відбутися така зміна.

Юридичні факти в більшості становлять дії суб'єктів бюджетного права. Якщо юридичним фактом визначено подію, то вона здійснює вплив на суб'єкта бюджетних правовідносин, унаслідок її настання він має здійснити певні дії. Юридичні факти породжують зв'язок між бюджетно-правовою нормою та суб'єктивними бюджетними правами й обов'язками, при реалізації яких, за наявності визначеної гіпотезою бюджетно-правової норми умови, між суб'єктами виникає правовий зв'язок, що спричиняє розвиток бюджетних правовідносин. Навіть якщо правовий зв'язок між визначеними суб'єктами не реалізується, то це становить підставу виникнення охоронних правовідносин, призначенням яких є відновлення регулятивних бюджетних правовідносин, приведення їх відповідно до правової моделі, установлені бюджетно-правовими нормами. У будь-якому випадку бюджетно-правова норма не може поза юридичним фактом наділити суб'єктів правами та обов'язками або звільнити їх від існуючого правового зв'язку. Бюджетно-правова норма, указуючи на конкретні умови, обставини чи факти, за наявності яких виникає чи розвивається правовий зв'язок, створює правову можливість виникнення, зміни чи припинення бюджетних правовідносин. І саме тому бюджетно-правова норма є передумовою розвитку бюджетних правовідносин, а юридич

ний факт трансформує встановлену правову модель правовідносин у площину бюджетної діяльності. Юридичні факти реалізують створену бюджетно-правовою нормою можливість виникнення та подальшого розвитку бюджетних правовідносин, переводячи правову можливість (бюджетно-правову норму) у правову дійсність (бюджетні правовідносини), правову абстракцію - у бюджетну діяльність.

Бюджетне правопорушення є підставою виникнення охоронних бюджетних правовідносин, які у процесі свого розвитку зазнають змін: бюджетно-деліктні правовідносини трансформуються в бюджетні правовідносини провадження, які, у свою чергу - у бюджетні правовідносини відповідальності, відбуваються внутрішньовидові зміни в межах охоронних бюджетних правовідносин. Особливістю бюджетних правовідносин є те, що бюджетно-деліктні та бюджетні правовідносини провадження існують поряд із правовідносинами виконання бюджету, не впливаючи і не змінюючи їх. Підставою зміни правовідносин виконання бюджету за об'єктом є внесення змін до помісячного розпису асигнувань загального фонду бюджету (плану асигнувань із загального фонду розпорядника) на підставі розпорядження про призупинення бюджетних асигнувань, яке є об'єктом бюджетних правовідносин провадження. Об'єкт бюджетних правовідносин провадження є підставою (юридичним фактом) виникнення як бюджетних правовідносин відповідальності, так і передумовою зміни правовідносин виконання бюджету. Якщо бюджетно-деліктні правовідносини та бюджетні правовідносини провадження розвиваються паралельно із правовідносинами виконання бюджету, то правовідносини бюджетної відповідальності та правовідносини виконання бюджету деякою мірою збігаються. Вони збігаються у моменті виникнення та закінчення (зміни), тобто у часі, об'єктом бюджетних правовідносин відповідальності є частина об'єкта правовідносин виконання бюджету, можливо і збігу суб'єктів: головний розпорядник - розпорядник. Сутність правовідносин бюджетної відповідальності полягає у тимчасовому зменшенні частини об'єкта правовідносин виконання бюджету шляхом його перенесення на наступні періоди.

Юридичні факти як підстави зміни бюджетних правовідносин можуть стосуватися не лише об'єктів цих правовідносин, а й суб'єктів. У цьому випадку зміна не завжди означає припинення одного та виникнення інших бюджетних правовідносин, а тільки зміну вже існуючих бюджетних правовідносин. Така зміна може мати місце

внаслідок реорганізації розпорядника чи головного розпорядника бюджетних коштів.

Завершальною стадією бюджетних правовідносин є їх припинення. Із припиненням правовідносин їх фактичний зміст не зникає, а, як правило, змінює свою юридичну якість: або втрачається юридичний характер, або знову набувається юридичне значення, але вже в інших правовідносинах. Безперервний взаємоперехід юридичного в соціальне та соціального в юридичне супроводжує весь процес розвитку правовідносин від їх виникнення до припинення правового зв'язку [2, с. 283-284].

Припинення - це дія за значенням припинити, тобто „1. Зупинити рух кого-, чого-небудь. 4. Переривати яку-небудь дію, процес, стан і т. ін., що триває. 5. Переставати виконувати або переривати на якийсь час яку-небудь дію, діяльність, якийсь процес" [1, с. 943].

Припинення складних бюджетних правовідносин відбувається закінченням простих, які визначаються як завершальні прості правовідносини в системі складних бюджетних правовідносин. Для простих бюджетних правовідносин припинення полягає у зникненні або втраті правового зв'язку між суб'єктами та є його другою стадією.

Припинення бюджетних правовідносин можна розглянути у вигляді: визнання обставини правоприпиняючим юридичним фактом - наявність фактичної обставини - реалізація суб'єктивного бюджетного права чи обов'язку (правообов'язку) - втрата правового зв'язку між суб'єктами бюджетних правовідносин - трансформація суб'єктів бюджетних правовідносин у суб'єктів бюджетного права.

М. П. Кучерявенко виділяє п'ять видів правоприпиняючих юридичних фактів: своєчасна та повна реалізація обов'язку; закінчення строку; особливості становища зобов'язаної особи; юридичні факти, пов'язані з об'єктом регулювання; прийняття акта, який відмінює даний вид податкового платежу [3, с. 483-484]. Така думка заслуговує на увагу, але потребує уточнення щодо бюджетних правовідносин.

Виконання обов'язку є завершеним вольовим актом, однак такий акт є складним, тобто становить сукупність послідовно змінюючих один одного елементарних вольових актів, підставами зміни яких є юридичні факти. У сукупності такі юридичні факти являють собою юридичний склад розвитку певних складних бюджетних правовідносин, який складається з правоутворюючих, правозмінюючих та правоприпиняючих юридичних фактів. Саме правоприпиняю-

чий юридичний факт припиняє як виконання обов'язку, так і бюджетні правовідносини.

Повне і своєчасне виконання обов'язку, як вважає М. П. Кучерявенко, є першим видом правоприпиняючих юридичних фактів податкових правовідносин [3, с. 483]. Але на відміну від інших видів фінансових правовідносин, насамперед податкових, існує питання щодо значення правоприпиняючих юридичних фактів у бюджетних правовідносинах. Нормотворчі бюджетні правовідносини припиняються прийняттям акта про бюджет, причому такий акт може бути ухвалений і поза межами встановлених строків, але це все одно є виконанням обов'язку. Правовідносини виконання бюджету закінчуються 31 грудня, для того, щоб виникнути з 1 січня, але вже на підставі іншого закону або рішення про бюджет, незалежно від виконання обов'язків, передбачених актом про бюджет (закінчення строку). Правовідносини щодо надання звітності про виконання бюджету закінчуються у разі своєчасного подання такої звітності (підстава - виконання обов'язку та строк). Однак в останньому випадку у разі неподання такої звітності розвиваються охоронні правовідносини: бюджетно-деліктні, провадження та відповідальності, але правовідносини звітності не припиняються до повного виконання обов'язку. Тому, залежно від виду бюджетних правовідносин, правоприпиняючими юридичними фактами може бути повне виконання бюджетного обов'язку, а у деяких випадках воно доповнюється і закінченням строку.

Повним та своєчасним виконанням суб'єктивного бюджетного обов'язку є завершення передбачених нормами бюджетного права дій зобов'язаного суб'єкта бюджетних правовідносин з метою досягнення визначеного результату у встановлений строк.

Закінчення строку в одних випадках є підставою припинення бюджетних правовідносин, а в інших - підставою виникнення іншого виду бюджетних правовідносин. Так, раніше вже йшлося про правовідносини виконання бюджету, які у будь-якому разі припиняються завершенням бюджетного періоду. Хоча у більшості випадків закінчення строку є правоутворюючим юридичним фактом, наприклад, закінчення місячного, квартального строку породжує обов'язок подання звітності (місячної та квартальної) про виконання бюджету.

У юридичній літературі підтримується думка, згідно з якою нормативні акти і, відповідно, правові норми не можуть бути юридичними фактами, а є передумовами виникнення, зміни чи припинення правовідносин [4, с. 51]. М. В. Ка-

расьова вважає, що закон про бюджет для органів, які його виконують, є юридичним фактом виникнення та зміни правовідносин виконання бюджету [5, с. 164-165], що, у свою чергу, дало підстави вести мову про правовідносини, що виникають безпосередньо із закону [3, с. 299]. Закон чи рішення про бюджет є загальнообов'язковою передумовою розвитку правовідносин, ними затверджуються повноваження відповідних органів здійснювати виконання відповідних бюджетів протягом бюджетного періоду. Підставою виникнення правовідносин виконання бюджету є подія - початок бюджетного періоду, припинення - його закінчення. До того ж зазначеними бюджетно-правовими актами ті чи інші факти визнаються підставами розвитку правовідносин. Підставами припинення бюджетних правовідносин є обставини, які визнаються нормативним актом юридичними фактами або юридичними складами, а не сам бюджетно-правовий акт.

Наведені М. П. Кучерявенком підстави припинення правовідносин є деталізацією класифікації юридичних фактів на першому рівні, щодо бюджетного права, то вона може бути зведена до таких підстав, як виконання бюджетного обов'язку та закінчення строку.

Основне місце щодо наслідків, за словами М. В. Карасьової, посідають правоутворюючі та правоприпиняючі юридичні факти. Вона пропонує разом з тим класифікацію юридичних фактів за наслідками, доповнивши її правозавершальними юридичними фактами [5, с. 175-176]. У бюджетному праві правозавершальні юридичні факти є видом правоприпиняючих юридичних фактів, але, на відміну від останніх, вони завершують бюджетний процес або його окрему стадію. Так, зокрема, бюджетний процес завершується ухваленням Верховною Радою України рішення щодо звіту про виконання Закону про Державний бюджет України, а стосовно місцевих бюджетів - прийняттям місцевою радою рішення про виконання місцевого бюджету. Нормотворчі бюджетні правовідносини завершуються прийняттям акта про бюджет, правовідносини виконання бюджету завершуються останнім днем бюджетного періоду. Правозавершальними є такі правоприпиняючі юридичні факти, які завершують бюджетний процес або його окрему стадію, а точніше - вид бюджетних правовідносин, зумовлений їх циклічним характером.

Підсумовуючи наведені міркування, можна вважати, що виникнення та подальший розвиток бюджетних правовідносин відбувається за наявності у бюджетній діяльності тих обставин, які визнаються бюджетно-правовою нормою юри

дичними фактами та юридичними складами. При цьому юридичний факт забезпечує виникнення чи припинення простих бюджетних правовідносин. Розвиток бюджетних правовідносин забезпечується юридичним складом.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : [уклад, і голов, ред. В. Т. Бусел]. - К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун“, 2002. - 1440 с.
2. Проблемы теории государства и права : учебник / [Алексеев С. С., Дюрягин И. Я., Исаков В. Б. и др.] ; под ред. С. С. Алексеева. - М. : Юрид. лит., 1987. - 448 с.
3. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 2 т. / Н. П. Кучерявенко. - Х. : Легас, 2004. Т. 2. : Введение в теорию налогового права. - 2004. - 600 с.
4. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков // Категории науки гражданского права : избранные труды : в 2 т. - М. : Статут, 2005. Т. 2. - С. 49-241. - (Серия „Классика российской цивилистики“).
5. Карасева М. В. Финансовое правоотношение : [монография] / М. В. Карасева. - М. : НОРМА, 2001.-288 с.

Подано до редакції 12.01.2009 р.

Чернадчук В. Д. До питання розвитку бюджетних правовідносин / В. Д. Чернадчук // Фінансове право. – 2009. – № 3 (9). – С. 17-22.